

E-LOGOS

ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY/94

ISSN 1211-0442

Doc.PhDr. Jiří Vaněk, CSc: **Symbolové a typologické myšlení**

-

Resumé

Esej srovnává symbolizaci a typologizaci jako specifické myšlenkové procesy a symbol a typ jakožto jejich výsledky. Vyznačuje jejich odlišnosti, ale i možné průměty, zejména v podobě symbolického typu. Ten je srovnáván s ideálním typem, jak jej chápal M. Weber. Hlavní rozdíly mezi typem a symbolem jsou spatřovány v tom, že typ představuje popisnou katalogizaci přírodovědného rázu, kdežto symbol v sobě organicky nese určitou hodnotovou strukturu, zejména morální nárok a vznešenost jako vnitřní požadavek na hodnotu významu (ať už opravdovou, nebo fiktivní jako v případě věcných symbolů spotřební společnosti). Zmiňuje se i typologizace symbolů a symbolika typů. Symbolizace jako myšlenkový výkon je svým postupem spjata s intuicí.

Klíčové pojmy:

symbol - typ - myšlení - symbolický typ - morální hodnota

- popis - hodnocení

Úsilí rozlišit myšlenkové nástroje, jimiž se člověk snaží porozumět světu a kterými zároveň vytváří husté aleje světů pomyslných (v nichž žije neméně než ve světě pokládaném za reálný, takže ten mnohdy ani nelze od nich oddělit, jak se navzájem ovlivňují), toto úsilí patří k četným nástrahám, jež lidské myšlení na cestě za sebepoznáním klade sobě samému. Nejlépe se snad zvláštnost každého takového myšlenkového útvaru a procesu, který k němu vede, vyjeví při komparaci s procesy a útvary jinými. Jednu z možností tohoto druhu přináší i srovnání symbolizace a typizace jako dvou specifických myšlenkových procesů a symbolu a typu jakožto jejich výsledků.

Jestliže ještě poměrně nedávno - zhruba na počátku našeho století - zastihneme definici symbolu, jak si pomáhá jeho přirovnáním právě k typu, pak dnes je raženo pojetí symbolové aktivity, jež se od typizující myšlenkové činnosti výrazně liší. Tak např. v Ottově slovníku naučném se o symbolu praví: "V moderní době ... znamená obyčejně asi tolik, jako typ: exemplář zvláště

dokonalý, v němž soustřeďují se vlastnosti roztroušené po množství méně dokonalých exemplářů téhož rodu, nebo exemplář, v němž vyhranily se zvláště ostře a čistě vlastnosti vyskytující se mdle a matně u jiných exemplářů téhož rodu." 1)

Oproti tomu autor koncepce symbolu, již pokládáme za jednu z nejpokročilejších, totiž Alexej Losev, symbol a typ ostře odlišuje. V symbolu je realita zadána, naznačena, zatímco v typu dána (zachycena). Symbol tvoří předpoklady pro pochopení skutečnosti, je její funkcí. Je to zobecnění, které má specifickou generativní strukturu odvíjející se v nekonečnou významovou řadu. A je "silným" zobecněním, kdy jednotliviny, vztahující se k němu, jsou navzájem podstatně rozdílné. Typ je naopak zobecněním obdobným jako formálně logický rodový pojem. V typu není nic nového, je jen opakováním exempláře a tedy "slabým" zobecněním. Umělecký typ sice připouští konkretizaci, ale "neposkytuje strukturní model pro ty či ony jedinečné jevy a neslouží jim jako generativní princip, jako jejich zákon." 2) Přesto Losev dodává, že typ může být symbolický; např. zvířata v úvodu Dantovy Božské komedie; také plynulá řada Balzakových typů přechází v symbol.

Směrem této problematizace vztahu symbolu a typu se vydává i Losevův ideový pokračovatel, mladý arménský filosof Karen Svasjan: Typ je sice jen forma formata, kdežto symbol forma formans, ale za určitých okolností může být symbolický, a sice když je 1. "nejjednoslabičný", nikoliv "úsečný", 2. nevyčerpatelný a 3. vynalézavý. 3) Za příklad takového symbolického typu mu slouží Goethova prarostlina. Jiným druhem symbolu je pak to, co Goethe nazýval "protofenomémem" či "prafenomémem" v anorganické přírodě. Ten obsahuje zákon vytváření všech exemplářů, očištěný od všeho nahodilého. Je symbolem i paradigmatickým symbolem zároveň. Avšak protofenomén vyjadřující takovýto zákon je přitom určitý nejjednodušší fakt. "Typ je idea. Protofenomén je faktem. Typ uplývá a mění se. Protofenomén je trvalý a neměnný. Typ je krajně složitý. Protofenomén co nejjednodušší. Typ je normou obecného, jež zahrnuje jednotlivé organismy a přitom se ani v jednom z nich neprojevuje úplně. Protofenomén je norma obecného, dokonale se projevující v každém jednotlivém případě. Typ je identický s ideou v homologickém smyslu. Protofenomén ve smyslu analogie. Oba jsou symboly, ale v různém smyslu." 4)

Svasjanovo srovnání tak připomíná relativitu statiky a dynamiky různých druhů symbolů. Tato relativnost má zřejmě jistou škálu o jejíž dva protilehlé krajní body se v názoru na smysl opírali Bergson na jedné straně a Cassirer a Losev (třebaže každý po svém) na straně druhé.

Vyskytuje-li se přes zásadní odlišnosti symbolu a typu to, co lze označit za symbolický typ, pak je nutné ještě zjistit jeho vztah k ideálnímu typu, jak byl definován a užíván Maxem Weberem. Neboť oběma je společné, že nejsou běžnými obecnými druhovými pojmy. Připomeňme si proto, že podle M. Webera je ideální typ myšlenkovým útvarem, který se získá "jednostranným stupňováním jednoho či několika hledisek a sloučením množství rozptýlených a diskrétních jednotlivých jevů, které se vyskytují tu více, tam méně, místy vůbec ne, a které se spojují s oněmi jednostranně zdůrazněnými hledisky ve vnitřně jednotný myšlenkový obraz." 5)

V této podobě však nemá být nástrojem hodnotícího posuzování: "Existují ideální typy nevěstinců stejně tak jako náboženství a u prvních existují jak ideální typy oněch, které by se ze stanoviska dnešní policejní etiky jevíly jako technicky 'účelné', tak i oněch, u nichž by tomu bylo právě naopak." 6) Přesto ovšem Weber přiznává, že ideální typy tíhnou k tomu být vzorovou praktickou ideou. Nicméně jejich účelem není pomoci uvědomovat si to druhové, nýbrž

specificky kulturní jevy. Význam jevů si pak lze jednoznačně uvědomit pouze prostřednictvím vztahu empiricky daného k ideálnímu meznímu případu. Pojmy zjišťující kulturní význam můžeme jednoznačně určit jen v rámci ideálního typu. Tento typ tedy představuje specifický významový kontext, nicméně máme za to, že od symbolického typu se liší přinejmenším již ve dvou bodech. Za prvé tím, že symbolický typ neobsahuje takové aspirace na jednoznačnost významového pole jako typ ideální, přistoupíme-li na vymezení symbolu jako nekonečně generující řady významů. Ideální typ je v tomto smyslu spíše rámcem, v němž se určování děje, kdežto symbol, resp. symbolický typ, ohniskem, z něhož se pohled na posuzované věci odvíjí. A za druhé, právě takovéto posuzování u symbolu (symbolického typu) v sobě zahrnuje hodnotící hledisko, jemuž se Weberova ideální typizace snaží záměrně vyhnout. Zejména tento druhý rozdíl snad bude zřejmější z následujícího shrnutí sémantických rozestupů u obou posuzovaných myšlenkových figur.

Rozdíly, jež celkově spatřujeme mezi symbolem a typem, shrneme v pěti bodech, aniž bychom si tím činili nároky na úplnost:

1) Symbol i typ jsou sférami možného, ale sférami odlišnými. Typ je "slabší", spíše jednovrstevnou oblastí, budoucnost jeho jevu je zachycena jen jako katalogizace, má rozměr shrnující. Symbol je silnou, mnohavrstevnou oblastí, budoucnost jevu, jehož se týká, je v něm zakódována jako jeho iniciace; má dimenzi stimulující.

2) Typ je myšlenková konstrukce s rysy přírodovědného popisu. To se odráží i v umělecké typizaci, jejíž mezní podoba se uplatnila nikoli náhodou právě v naturalistickém realismu. Spor o dominanci typu nebo symbolu v umění se ozývá v krajních polohách již v 19.století. Proti požadavku F.Engelse, aby umělecké dílo obsahovalo "věrné podání typických charakterů v typických okolnostech" 7) se z druhého břehu ozývá hlas O.Wilda oceňující úlohu symbolu: "Pravým cílem moderního umění není šíře, nýbrž hloubka. Typem se již v umění nezabýváme." 8) Existuje však možnost prolomení typu do symbolu: za příklad lze uvést výraznou změnu v literárním obraze vědce, na kterou v jedné své přednášce upozornil Z.Mathauser: z typu potřeštěného badatele, tak častého v literatuře 19.století, se přeneslo během století dvacátého těžiště na typ nebezpečného experta, který přerůstá v symbol možného zhoubného zneužití vědy.

3) Zmíněné odlišnosti se promítají i do existenciálního charakteru myšlenkových figur. Typ při své převaze popisnosti nenese v sobě morální nárok. Lhostejně splývá s označovaným, např. ve sféře lidského života v rozpětí od vznešených typů až po to, čemu se lidově říká týpek. Jistěže už v těchto pojmenováních je také hodnocení, ale spíše jako projekt hodnot do popisné klasifikace.

Symbol má v sobě vznešenost, vnitřní nárok na hodnotu významu, imanentní hodnotový klíč, jímž odemyká přístupy k existenciálnímu prožitku jevu, jehož se týká. Při takovémto chápání symbolu však můžeme mít v eticko-estetické rovině analogické potíže, jako měl Platón (ovšem, ten je měl navíc i v rovině ontologické) s připuštěním idejí věcí odporných. Jak je tomu se symboly hnusu, záležitostí kalných a odpudivých? Máme za to, že i zde je překročena lhostejná těsnost označujícího a označovaného, jakou připouští typologická úvaha. Symbolové myšlení imanentně poukazuje ke konkrétní hierarchii hodnot, která je předpokladovou rovinou jeho užití. Je tu větší rozestup mezi označovaným a označujícím, tj.symbolem, jenž je již poukazem k tomu, jak jím označovaná věc zapadá do vyznávané hodnotové škály. Jestliže typ spíše jen (či aspoň primárně) jednoznačně vyjadřuje poznání věci, symbol je výrazem postoje k ní. Stojím před

typem, ale vůči symbolu. U typu mohu dodatečně zvažovat, co pro mne znamená. Symbol už vnitřně obsahuje hodnocení. Tak je tomu i v případě fetišismu věčných symbolů, jež slouží spotřební společnosti jako náhražkový život za nepoznanou a nenaplněnou autenticitu, prožitou opravdovost. A ještě obecněji vzato, zneužijeme-li v posunutém smyslu symboliky vyjádřené již dříve jinými, lze snad říci: ať je ve světě symbolů jakkoli Augiášův chlév, také symboly z chléva poukazují k chrámu i tvrzi.

4) Přistoupíme-li na tyto distinkce, promítnou se v typologizaci symbolů i v objevech symboliky typů. Pokud jde o tuto symboliku, lze kromě běžného zkoumání inventáře symbolů podmíněně vázaných k určitému typu reality (např. pro "melancholický typ" u W.Benjamina: pes, koule, kámen⁹); a v dějinách umění v ikonografii vůbec), zjišťovat, jak kupř. střet navzájem protimluvných symbolů vytváří určitý typ lidské skutečnosti (ukázkově tohle předvádí S.Vajman při významové analýze Gorkého románu Život Klima Samgina: gesta hrdinů zrazují jejich slova a z vícevrstevné symboliky se tak vyjevuje určitý typ jednání.

5) Při úvahách o souvztažnostech symbolu a typu se vždy v obloucích vracíme od myšlenkových konstruktů ke konstruování. Bylo by třeba odlišit speciální podoby symbolického myšlení od symbolických základů myšlení vůbec. Úvahy o symbolu se dnes spíše kloní k jeho širokému a dynamickému pojetí (pro něž byly vytvořeny předpoklady u E.Cassirera, A.Loseva, Z.Mathausera), ale často jej zároveň přiřazují pouze k logické racionalitě přece jen diskurzivních pochodů (jak činil H.Bergson). Jestliže však symbol ve své původní škále řeckých významů znamenal i část celku, složku, a dodnes je poukazem k celku, resp. k jeho hloubce, svědčí to o jeho spřízněnosti s intuicí. Přece právě intuitivní myšlení bývá mnohdy charakterizováno jako uhádnutí celku z části a je v tomto smyslu vysoce symbolické. Tím více se pak projeví spojení myšlenkové aktivity v symbolech s intuicí, jde-li o onen druh intuice, jež pracuje při vzniku nové logiky, nového paradigmatu: kladení starých symbolů přes sebe a jejich vzájemné prosvítání rodí novou rovinu symbolů.¹⁰ Typologické myšlení je nejčastěji diskurzivní, avšak zachycení symbolického se neobejde bez práce intuice.

Bez jejího podílu by zřejmě nevzniklo ani těch několik dílčích poznámek, z nichž sestává náš příspěvek, a nezbývá, než doufat, že její účast nebyla zrádná.

ODKAZY

1) Ottův slovník naučný, 24.díl, Praha 1906, s.482

2) Losev, A.F.: Problema simvola i realističeskoje iskusstvo,

Moskva 1976, s.184. Celkové srovnání symbolu a typu podává

Losev na s.156-162 a 183-184.

3) Svasjan, K.A.: Problema simvola v sovremennoj filosofii, Jerevan 1980, s.108.

4) Tamtéž, s.166.

- 5) Weber, M.: Antologie z díla, Praha 1969, s.26.
- 6) Tamtéž, s.31.
- 7) Marx, K. - Engels, B.: O umění, Praha 1949, s.71.
- 8) Wilde, O.: Epistola in carcere et vinculis, Praha 1933, s.129.
- 9) Viz Benjamin, W.: Dílo a jeho zdroj, Praha 1979, s.328 n.
- 10) Máme na mysli pojetí intuice rozpracované v knize V. Biblera, Myšlení jako tvorba, Praha 1983.

(c) Jiří Vaněk

kat. filosofie VŠE,

W. Churchilla 4,

Praha 3